

ДЕРЖАВНА СІМЕЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ (50-60-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

STATE FAMILY POLICY IN UKRAINE (50-60 YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY)

Статтю присвячено аналізу основних засад української державної сімейної політики у 50-60-ті роки ХХ століття. У ній розкрито особливості соціального розвитку України в досліджуваний період, пріоритети соціальної політики, які визначально вплинули на сім'ю, сімейне виховання і соціалізацію дітей у сім'ї. На основі аналізу державних документів у галузі соціальної політики та освіти, зокрема законів, постанов, положень, розпоряджень, указів, розглянуто перший етап розвитку сімейної соціальної політики у вітчизняному просторі другої половини ХХ століття, визначено основні характерні особливості даного етапу. Встановлено, що державна сімейна політика в Україні у розглянутий період була спрямована на покращення демографічного становища, розбудову країни, усупільнення виховання дітей, залучення учнів до суспільно-корисної праці та послаблення орієнтації на сімейні цінності і сімейний спосіб життя, посилення суспільного характеру виховання і передачу державі частини функцій сім'ї з виховання підростаючого покоління.

Ключові слова: державна сімейна політика, усупільнене виховання, школа-інтернат, суспільно-корисна праця, допомога.

Статья посвящена анализу основных принципов украинской государственной семейной политики в 50-60-е годы XX века. В ней раскрыты особенности социального развития Украины в исследуемый период, приоритеты социальной политики, определяющие влияние государства на семью, семейное воспитание и социализацию детей в семье. На основе анализа государственных документов в области социальной политики и образования, в частности законов, постановлений, положений, распоряжений, указов, рассмотрен первый этап развития семейной социальной политики в отечествен-

ном пространстве второй половины XX века, определены основные характерные особенности данного этапа. Установлено, что государственная семейная политика в Украине в рассматриваемый период была направлена на улучшение демографического положения, развитие страны, обобществление воспитания детей, приобщение учащихся к общественно полезному труду и ослабление ориентации на семейные ценности и семейный образ жизни, усиление общественного характера воспитания и передачу государству части функций семьи по воспитанию подрастающего поколения.

Ключевые слова: государственная семейная политика, общественное воспитание, школа-интернат, общественно-полезный труд, помощь.

This article examines the basic principles of Ukrainian State Family 50-60 years of the twentieth century. It Peculiarities social development of Ukraine in the study period, the priorities of social policy that decisive impact on the family, family education and socialization of children in the family. Based on the analysis of state documents of social policy and education, including laws, regulations, orders, decrees, considered the first stage of family social policy in the domestic space of the second half of the twentieth century, the main characteristics of this stage. It was established that the state family policy in Ukraine in the period was aimed at improving the demographic situation, the development of the country, the socialization of parenting, involvement of students in socially useful work and relaxation focus on family values and family life, strengthening public nature of education and the transfer of state of family functions of education of the younger generation.

Key words: family social policy, socialized education, boarding school, socially useful work, help.

УДК 364:316.356.2(477)«19»

Дереш В. С.,

аспірант кафедри педагогіки, психології
й освітнього менеджменту
Херсонський державний університет

Постанова проблеми. Формування особистості дитини здійснюється в першу чергу в сім'ї. Це те середовище, в яке людина потрапляє від самого народження і пов'язана з ним так чи інакше все життя. Сім'я впливає на становлення і розвиток підростаючого покоління, але водночас сама залежить від соціокультурного виміру, в якому існує. На сьогоднішній державна політика стосовно сім'ї і сімейного виховання та її вплив на сімейну соціалізацію є досить важливою проблемою, яка перебуває у колі уваги різних наук, зокрема соціальної педагогіки.

Аналіз останніх досліджень. Багатьох науковців цікавило питання взаємозв'язку сімейного виховання і державної

політики в Україні, серед них: В. Баранов, Л. Березівська, М. Болдирєв, М. Виноградова, М. Колмакова, Ф. Паначин, З. Равкін, О. Сухомлинська, В. Федяєва, К. Чертова та інші. Проблеми соціально-економічного становища сім'ї та її добробуту досліджували А. Базиліук, М. Войнаренко, Т. Кір'ян, В. Куценко, С. Ничипоренко, В. Новіков, А. Ревенко, Ю. Саєнко та інші.

Оскільки сімейна соціалізація відбувається під впливом соціокультурних умов, то без урахування історичного досвіду з цього питання (зокрема, державної сімейної політики в Україні в 50-60-ті роки ХХ століття) неможливий подальший рух і розвиток державної сімейної політики сучасної України.

Метою статті є аналіз основних засад української державної соціальної політики стосовно сім'ї у вищезазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. 50-ті роки ХХ століття були повоєнними і держава спрямовувала всі зусилля громадян на відбудову країни. Для цього необхідно було залучити до роботи якнайбільше населення, в тому числі жінок-матерів дітей ясельного віку. Тому 18 травня 1949 році Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «О мероприятиях по расширению сети детских учреждений и родильных домов и улучшению их работы». Слід зазначити, що до здобуття незалежності українська держава підпорядковувалася нормативно-правовій базі СРСР. Усі постанови, закони та інші нормативно-правові документи приймалися Українською РСР відповідно до вищезазначених, які ми й розглядаємо в нашому дослідженні. У Постанові зазначалося, що не всі жінки-матері, які працюють на виробництві, могли влаштувати дітей у ясла і дитячі садки, тому що кількість таких закладів недостатня і вони не мають у належній кількості відповідного устаткування. Документ містив низку заходів, які необхідно було виконати у чітко визначені терміни:

- збільшити кількість пологових будинків, дитячих ясел та дитячих садків;
- при будівництві нових промислових підприємств із кількістю залучених до роботи жінок від 500 і більше здійснювати будівництво дитячих садків із розрахунку 15 місць на 100 працюючих жінок;
- дитячі заклади, які використовуються не за призначенням, звільнити від організацій, що їх займають;
- покращити харчування у пологових будинках і дитячих закладах;
- затвердити і ввести в дію з 1 січня 1950 року норми обладнання дитячих садків, дитячих ясел і пологових будинків м'яким інвентарем та постілью;
- надавати безкоштовно до 15 % місць у санаторно-лісових школах дітям, батьки яких загинули на фронті, а також дітям матерів-одиначок і інвалідів Вітчизняної війни та інші [4].

Крім того, Президія Верховної Ради СРСР видала Указ від 19 травня 1949 р. «Об улучшении дела государственной помощи многодетным и одиноким матерям и улучшении условий труда и быта женщин», де зазначалося, що

вагітним жінкам і матерям, які мали дітей, при розірванні ними трудового договору зберігався неперервний трудовий стаж за умови виходу на роботу до досягнення дитиною віку півтора роки. Відповідно до Указу одинокі матері, заробітна плата яких не перевищувала 60 крб. на місяць, мали оплачувати лише 50% від суми, яку треба сплатити за утримання дітей у дитячих садках і яслах [14]. Таким чином, держава, збільшуючи кількість дитячих дошкільних закладів і надаючи певні соціальні пільги деяким категоріям населення, сприяла збільшенню «вільних робочих рук» у відбудові країни.

У 50-х роках ХХ століття покращилася і соціальна допомога для сімей із дітьми. Наприклад, з 1954 р. у лікарнях було запроваджене безкоштовне харчування матерів, які перебували там із грудними дітьми [10]. Зокрема, у Положенні «О порядке назначения и выплаты пособий по государственному социальному страхованию» (1955 р.) зазначалося, що в разі захворювання дитини віком до 2 років матері надавалася допомога по догляду за дитиною незалежно від того, чи є інший член сім'ї, що може доглядати за дитиною; тим матерям, які звільнені від роботи для перебування з дитиною у стаціонарі, допомога видавалася за весь час звільнення; працюючим жінкам надавалася відпустка на 56 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після пологів, а у випадку складних пологів чи народження 2 і більше дітей відпустка після пологів надавалася на 70 календарних днів [3]. Хоча саме збільшення відпустки з вагітності і пологів із 77 до 112 календарних днів відбулося лише з 1 квітня 1956 р. [15]. 3 липня 1968 року жінки мали змогу брати додаткову неоплачувану відпустку до досягнення дитиною 1 року (відповідно до Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 5 липня 1968 р. № 517). Слід звернути увагу на те, що державна соціальна політика була спрямована на збільшення чисельності населення і працівників, що було актуальним у повоєнні роки. Для цього навіть у наведеному Положенні заохочувалися грошами громадяни, які мали сім'ю і працювали. Так, у Положенні зазначено, що сімейні працівники при захворюванні внаслідок сп'яніння чи дій, пов'язаних із сп'янінням (бійки, травмування і т. д.), втрачали допомогу лише у перші 10 днів непрацездатності, а потім отримували

гроші у половинному розмірі, на відміну від одиноких працівників, які не отримували нічого. Це правило, відповідно до Постанови президіуму ВЦРПС від 28 січня 1955 р., беззаперечно виконували ФЗМК і комісії із соціального страхування, одночасно систематично проводячи санітарно-просвітницьку роботу з боротьби з алкоголізмом. Звісно, це сприяло зменшенню кількості одиноких людей, а також покращенню соціального здоров'я населення. Крім цього, у названому документі зазначалося, що тільки ті працюючі жінки могли отримати допомогу з першого дня непрацевдатності у зв'язку з операцією абортів, які мали середньомісячну заробітну плату за попередні два календарні місяці перед місяцем, в якому проводилася операція, не більше 60 крб., а при операції за медичними показаннями чи при самовільному аборті – незалежно від заробітку. У решті випадках допомогу у зв'язку з абортів видавали, починаючи з одинадцятого дня непрацевдатності. Таким чином, держава, не виплачуючи допомогу, економила кошти на жінках, які мали більші доходи, ніж 60 крб. Навіть допомога при народженні дитини, яка складалася з одноразової допомоги на придбання комплекту білизни для новонародженого (12 крб.) і допомоги на годування дитини (18 крб.), надавалася лише тим батькам (батькові чи матері), у кого був безперервний стаж роботи (не менше трьох місяців до дня народження дитини) і середньомісячний заробіток за два попередні місяці не перевищував 60 крб. Тільки батькам, які працювали під землею у вугільній промисловості, допомога при народженні дитини надавалася у повному обсязі, незалежно від стажу і розміру заробітної плати.

Отже, державна сімейна політика виходила з того, що головним завданням у досліджуваній період було відновлення країни і залучення до цього якомога більшої кількості робітників. Тому створювалися такі умови у суспільстві, щоб люди йшли працювати на низькооплачувану роботу і якомога раніше віддавали дітей до дитячих дошкільних закладів і ясел. Це сприяло віддаленню батьків від дітей, позбавляло повноцінної соціалізації підростаючого покоління у сім'ї, що призвело до усупільнення виховання дітей, формування особистості «будівника комунізму» як результату державної політики.

Варто звернути увагу також і на те, що у повоєнні роки активно використовувалася праця дітей і молоді. Держава встановлювала норми тривалості робочого дня та відпочинку для працюючих підлітків. Так, із 1 січня 1956 р. тривалість робочого дня для підлітків віком від 14 до 16 років становила 4 години (для учнів індивідуального і бригадного навчання як у період навчання, так і для подальшої роботи), а для робітників і службовців віком від 16 до 18 років – 7 годин. Відпустка надавалася всім працюючим до 18 років терміном на 1 календарний місяць [13]. З 1 липня 1956 р. для робітників і службовців віком від 16 до 18 років тривалість робочого дня була зменшена із 7 до 6 годин [16]. З метою посилення охорони праці підлітків президія Верховної Ради СРСР своїм Указом від 13 грудня 1956 р. «Об усилении охраны труда подростков» заборонила приймати на роботу дітей до 16 років. Лише у виняткових випадках дозволялося залучати до роботи осіб з 15 років [12]. Держава таким чином виховувала у підростаючого покоління повагу до людей праці, сприяла збільшенню кількості осіб робітничих професій, що було необхідно для розбудови країни і комуністичного суспільства.

Для подальшого усупільнення виховання дітей і збільшення кількості робочого населення в країні із середини 50-х років ХХ століття почали впроваджуватися реформи в народному господарстві та в соціальній політиці держави. У свою чергу ці зміни вплинули на освітню політику країни та «одержавлення» сімейного виховання. З метою посилення суспільного характеру виховання і передачі державі частини функцій сім'ї з комуністичного виховання підростаючого покоління ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР було прийнято Постанову від 15 вересня 1956 р. «Про організацію шкіл-інтернатів». У ній зазначалося, що новий тип навчально-виховного закладу зможе «розв'язувати на більш високому рівні завдання підготовки всебічно розвинутих, освічених будівників комунізму» [2, с. 248]. У школи-інтернати в першу чергу приймалися діти інвалідів війни і праці, одиноких матерів, сироти, діти, для виховання яких у сім'ях не були створені належні умови. За утримання дітей у школах-інтернатах із батьків стягувалася плата у визначеному Міністерством фінансів СРСР розмірі (залежно від отриманого загаль-

ного доходу сім'ї). Якщо батьки мали більше трьох дітей, то розмір оплати міг зменшуватися на суму від 10 до 50%, залежно від спільного заробітку батька і матері. Діти-вихованці забезпечувалися всім необхідним: харчуванням, одягом, взуттям, меблями, спортивним інвентарем та іншим навчально-виховним та побутовим обладнанням. Обов'язковими у школах-інтернатах були майстерні і підсобні господарства, на яких працювали учні. Доходи, одержувані в результаті цієї роботи, мали спрямовуватися на поліпшення харчування, побутового і культурного обслуговування учнів, а також на розширення майстерень і підсобних господарств шкіл-інтернатів [6]. Можна зробити висновок, що держава, «дбаючи» таким чином про належне виховання дітей, не витрочала кошти на підтримку сімей із дітьми, а вміло організовувала працю дітей та дорослих для досягнення своєї мети. Так, відповідно до прийнятої Постанови в країні почали досить швидко з'являтися нові навчально-виховні установи, діяльність яких жорстко контролювалася. Уже в лютому 1957 р. ЦК КП України розглядав питання про те, як виконувалася Постанова, і виявив недоліки в їх діяльності. Водночас були визначені заходи, спрямовані на оптимізацію роботи шкіл-інтернатів, серед яких покращення керівництва, зміцнення навчально-матеріальної бази, активізація роботи з педагогічними кадрами, підвищення якості навчально-виховної роботи і підготовки дітей до практичної діяльності в різних галузях виробництва. 26 травня 1959 р. ЦК КПКР і Рада Міністрів СРСР затвердили заходи щодо розвитку шкіл-інтернатів у 1959-1965 рр. і поставили завдання розширити сітку навчально-виховних закладів даного типу і збільшити кількість дітей у цих школах до 2,5 млн. чоловік з перспективою виховання дітей усіх бажаючих у таких закладах, тим самим відсуваючи сімейну соціалізацію на задній план. Так, у м. Києві у 1956 – 1957 рр. було відкрито 3 школи-інтернати, в яких виховувалося 640 учнів 1 – 7 класів. А через рік шкіл у місті було вдвічі більше. У 1961/62 навчальному році у столиці працювали вже 22 школи-інтернати [11, с. 272].

Уряд держави передбачав, що школа-інтернат зможе повністю замінити сімейне виховання. І оскільки перехід до усупільненого виховання в нових

навчально-виховних закладах потребує як значних ресурсів, так і тривалого часу, то ЦК КПКР прийняв рішення не послаблювати уваги до звичайних шкіл і забезпечити їх зв'язок із суспільним життям. У квітні 1959 р. був прийнятий Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». У Законі з метою посилення ролі суспільства та надання допомоги сім'ї у вихованні дітей затверджувалося розширення мережі шкіл-інтернатів, а також шкіл і груп продовженого дня. Визнавалося за необхідне поліпшення виховної роботи в школі для того, щоб школа прищеплювала учням любов до знань, до праці, повагу до людей праці, формувала комуністичний світогляд учнів, виховувала їх у дусі безмежної відданості Батьківщині і народу, в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Найважливішим завданням вчителів, батьків і громадських організацій було подальше поліпшення роботи з виховання навичок культурної поведінки учнів у школі, сім'ї, на вулиці [1, с. 3-15].

Водночас посилилася увага держави до дитячих дошкільних закладів. У Постанові «Про заходи подальшого розвитку дитячих дошкільних закладів, покращення виховання і медичного обслуговування дітей дошкільного віку» від 21 травня 1959 р. ЦК КПКР пропонував здійснити таке:

- затвердити план розвитку дитячих дошкільних закладів на 1959 – 1965 рр.;
- об'єднати ясла і дитячий садок в один дошкільний заклад;
- залучити громадські організації і самих трудящих до виховання дітей, покращити обладнання в дитячих парках, скверах і у дворах будинків майданчиків для дітей дошкільного віку, які не відвідують дитячі установи;
- зобов'язати ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ, Всесоюзну спілку з поширення політичних і наукових знань, органи освіти і охорони здоров'я підвищити серед батьків рівень пропаганди знань з питань виховання та охорони здоров'я дітей дошкільного віку, ширше практикувати читання лекцій, проведення бесід для населення, збільшити кількість та покращити якість видання масової науково-популярної літератури з цих питань;
- доручити редакціям журналів «Дошкольное воспитание», «Семья и школа», «Работница», «Крестьянка» и

«Здоров'я» систематично публікувати матеріали з виховання та охорони здоров'я дітей;

- зобов'язати Міністерство культури СРСР, Державний комітет з радіомовлення і телебачення при Раді Міністрів СРСР і Спілку письменників СРСР забезпечити розширення видань художньої літератури, виробництва кінофільмів, передач по радіо і телебаченню, які висвітлюють питання виховання та охорони здоров'я дошкільнят [7].

Розглянувши дану Постанову, зазначимо, що влада спрямовувала зусилля всього суспільства, зокрема партійних, комсомольських, профспілкових організацій, на покращення виховання дітей дошкільного віку в мережі дитячих дошкільних закладів і у сім'ї. Тобто уряд намагався через суспільство впливати на сімейне виховання, соціалізацію дітей у сім'ї. Це підтверджує і наступна Постанова «Про розширення самообслуговування у загальноосвітніх школах, школах-інтернатах, дитячих будинках, професійно-технічних училищах, у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах» від 2 червня 1959 р. № 603. У ній говорилося, що для забезпечення з молодшого віку посиленої участі школярів у суспільно-корисній праці, самообслуговуванні як у школі, так і в сім'ї необхідно значно поліпшити роботу з батьками, розширити пропаганду педагогічних знань. Самообслуговування учнів рекомендували поєднувати з уроками домоводства і заняттями в шкільних майстернях та на пришкільних ділянках. Також пропонували активно залучати батьків учнів до чергувань у буфетах і їдальнях, ремонту шкільних приміщень, заготівлі палива, ремонту та виготовлення меблів тощо; при цьому батьки не повинні були виконувати роботу за учнів [8]. Залучення учнів до самообслуговування, у свою чергу, викликало у дітей інтерес до оволодіння робітничими професіями, чим скористалося державне керівництво. Так, Рада Міністрів СРСР у Постанові «Про оплату праці школярів середніх шкіл у період виробничого навчання, учнів на підприємствах, робітників за час перекваліфікації або навчання іншим професіям, а також про оплату праці кваліфікованих робітників і інженерно-технічних працівників з навчання цих школярів, учнів і робітників» від 10 грудня 1959 р. № 1369 затвердила порядок оплати праці учнів 9-11 класів,

чим підвищувала престиж малооплачуваних професій і сприяла подальшому працевлаштуванню випускників шкіл [5].

У 1960 р. держава продовжувала політику усупільнення виховання дітей. Рада Міністрів СРСР видала Постанову «Про організацію шкіл з продовженим днем» від 15 лютого 1960 р. № 182. У ній говорилося про створення шкіл з продовженим днем, в яких діти будуть перебувати протягом усього дня під наглядом педагогів. У такі школи мали зараховуватися учні 1 – 8 класів, у першу чергу тих батьків, котрі працюють. Тобто ця Постанова вкотре підтверджує державну сімейну політику в Україні у досліджуваній період, котра вимагала від працівників повної віддачі на роботі, а не витрати сил на виховання дітей у сім'ї [9].

У 1965 р. відповідно до політичних змін в країні відбулися зміни і в сімейній, соціальній та освітній політиці держави. Для подальшого закріплення зв'язку школи із життям, поєднання навчання із суспільно корисною працею, для раціональної підготовки старшокласників до праці і відповідної їх професійної орієнтації Міністерство охорони здоров'я 25 грудня 1965 р. видало Інструктивно-методичні вказівки з проведення лікарської професійної консультації підлітків. Це сприяло вдалому вибору учнем майбутньої професії відповідно до його стану здоров'я і фізичного розвитку. Проте в лютому 1966 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР вносять корективи в трудову підготовку учнів, що призводить до втрати пріоритетності ідеї організації «...суспільно-корисної виробничої праці як основного чинника соціального виховання школярів» [17, с. 75] і ставить в обов'язок загальноосвітнім навчальним закладам забезпечувати загальну середню, політехнічну освіту, трудове виховання і професійну підготовку.

Висновки. Отже, ми приходимо до висновків, що у 50-60-ті роки ХХ століття державна сімейна політика в Україні залежала від політичного спрямування країни та її соціально-економічного розвитку. Цей період характеризувався:

- посиленням матеріальної допомоги сім'ї, адже, надаючи виплати і пільги, держава намагалася покращити демографічне становище в країні;
- погіршенням умов сімейної соціалізації, послабленням орієнтації на сімейні цінності і сімейний спосіб життя;
- усупільненням виховання дітей завдяки створенню шкіл-інтернатів як нового типу навчально-виховних закладів;

- залученням учнів до суспільно-корисної праці і зміцненням зв'язку школи із життям.

Варто зазначити, що державна сімейна політика в розглянутий нами період мала як позитивний, так і негативний вплив на соціалізацію дітей у сім'ї і потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР // Радянська школа. – 1959. – № 1. – С. 3–15.

2. Об организации школ интернатов : Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 15 сентября 1956 г. // Народное образование в СССР : сб. докум. 1917–1973 гг. – М. : Педагогика, 1974. – 559 с.

3. Положение о порядке назначения и выплаты пособий по государственному социальному страхованию (утверждено Постановлением Президиума ВЦСПС от 5 февраля 1955 года в соответствии с Постановлением Совета Министров СССР от 22 января 1955 г. № 113) // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4997.htm.

4. Постановление Совета Министров СРСР от 18 мая 1949 г. № 2004 «О мероприятиях по расширению сети детских учреждений и родильных домов и улучшению их работы» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4747.htm. – Загл. с экрана.

5. Постановление Совета Министров СССР от 10 декабря 1959 г. № 1369 «Об оплате труда учащихся средних школ в период производственного обучения, учеников на предприятиях, рабочих за время переквалификации или обучения вторым специальностям, а также об оплате труда квалифицированных рабочих по обучению этих учащихся, учеников и рабочих» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5470.htm.

6. Постановление Совета Министров СССР от 15 сентября 1956 г. № 1290 «О мероприятиях, связанных с организацией школ-интернатов» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5130.htm

7. Постановление центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 21 мая 1959 г. № 558 «О мерах по дальнейшему развитию детских дошкольных учреждений, улучшению воспитания и медицинского обслуживания детей дошкольного возраста» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5407.htm

8. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 2 июня 1959 г. № 603 «О расширении самообслуживания в общеобразовательных школах, школах-интернатах, детских домах, профессионально-технических училищах, суворовских училищах, в средних специальных и высших учебных заведениях» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5410.htm

9. Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 15 февраля 1960 г. № 182 «Об организации школ с продленным днем» [Электронный ресурс] // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5500.htm.

10. Распоряжение Совета Министров СССР от 19 мая 1954 г. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4952.htm.

11. Тригубенко В. В. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років : навч. посіб. / В. В. Тригубенко, Л. С. Нестеренко. – К. : ТОВ «Кадрі», 2002. – 369 с.

12. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1956 года «Об усилении охраны труда подростков» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5153.htm.

13. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 августа 1955 года «Об отпусках и условиях труда подростков» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5024.htm.

14. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 мая 1949 года «Об улучшении дела государственной помощи многодетным и одиноким матерям и улучшении условий труда и быта женщин» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4748.htm.

15. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 марта 1956 г. «Об увеличении продолжительности отпусков по беременности и родам» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5068.htm.

16. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 мая 1956 года «Об установлении шести часового рабочего дня для подростков от 16 до 18 лет» // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик : [сайт] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5091.htm.

17. Чертова К. М. Розвиток соціального виховання школярів в Україні у другій половині ХХ століття / К. М. / Чертова / Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 16 (251). – С. 70–81.